

сүүретленген. Бул сыякты өзгешеликтер Ш.Сейтов прозасы ушын да тән. Атап айтканда, Ш.Халмырзаевтың «Он сегизге шыкпаған ким бар?» повестинде көтерілген мәселе, сәулеленген идея, тема хәм қахарманлар тәбияты «Ығбал сокпақлары» романындағы қахарманлар руўхы менен үнлеседи. Ш.Халмырзаевтың бул повестиниң қахарманлары Умида хәм Жамшид характеринде де жасларға тән романтика бар. Кишкенелигинен бирге өскен Умида менен Жамшид бир-бирине жүдә жакын. Олар бир класста оқыйды, мектепке бирге қатнайды. Соңына Жамшидтиң өгей әжағасы Тилеў де (анасы менен турмыс курған өгей әкесиниң баласы) олар менен бир класста оқыйды. Тилеў де иш-ишинен Умиданы унатады, бирақ сезимлерин Умидаға билдире алмайды. Кеўилдегинлерин айтыўды иниси Жамшидтен өтиниш етеди. Жамшид ишки гүйзелiske түсип қалады. Деген менен әжағасы Тилеўдиң айтқанларын Умидаға айтыўды өзине шәрт деп түсинеди. Ал Умида болса Жамшидти сүйеди. Сонлықтан ол Жамшидтиң гәплерин еситкенде әжепленеди хәм Жамшидтен бул мәселеде пикирин еситкиси келеди. Сол сөйлесиўден кейин Умиданың характерине тән өжетлик, қайсарлық, өшпенлик қәсийетлери көрине баслайды хәм усы мине-кулқы оның өмириндеги адасыўларына себеп болады. Ол Жамшидти шын кеўлинен унатса да, өз қәлбине қарсы шығып, Тилеўге турмысқа шығады. Солай ислесем Жамшидтен өш аламан деп ойлайды. Тилеў менен Умида турмыс курған соң, көп өтпей Тилеў армияға кетеди. Умида өз ислегенлериниң қәтелигин түсинеди, ол хеш қашан да Тилеў менен жасай алмайтуғынлығын сезеди хәм хат жазып, келин болған үйинен кетип қалады. Шығарма усылай жуўмақланады. Бунда жаслардың бир-бириниң кеўилдегисин түсине алмаўы, өз-өзин түсине алмаўы, кеўилдегисин аңламаўы - олардың өмирдеги драмасы.

Мақалаға тийкар етип алған үш шығармада да жаслар турмысы сүүретленген. Оларда қахарманлардың

жаслық дәўириндеги романтикаға толы турмысын, өмирде жаңа қәдем қойған дәўирдеги алжас қәдемлерин, олардың өмирден өз бахтын табыў, қәсип ийелеўдеги машақатларын Мақсет – Дина (Диларам) – Назлы («Ығбал сокпақлары»), Ильяс-Әсел-Хатиша («Сәрўи бойлы, нигарым»), Тилеў – Умида – Жамшид («Он сегизге шыкпаған ким бар?») образларында береді. Бул шығармаларды салыстырып үйрениў процесинде қахарманлардың бир-бирине уқсас типологиялық образлар екенлигин көриўимиз мүмкин.

Көрип өткенимиздей, үш шығармада да қахарманлар образлары хәм оларда сәулеленген мазмуны жүдә уқсас. «Ығбал сокпақлары»нда Мақсет өмирден өз орнын таўып бахытлы болса, Ш.Айтматовтың «Сәрўи бойлы нигарым» хәм Ш.Халмырзаевтың «Он сегизге шыкпаған ким бар?» повестлеринде қахарманлар тәғдири драматизмге толы. Солай етип, хәр бир жазыўшы шығармаға өзінше шешим табады.

Бул шығармалардан төмендегише типологиялық белгилерди көрсетиў мүмкин:

1. Бул шығармаларда көтерілген мәселеге – инсан хәм оның өмирден орнын табыўы ҳаққында авторлардың көзқараслары хәм позицияларының уқсаслығында.

2. Үш шығармада да сюжеттиң раўажланыў жөнелисин қахарманлар характери менен байланыстырады: Мақсеттиң («Ығбал сокпақлары») қандай жағдайда болса да белгилі бир жуўмақ шығара алмаўы болса, Ильяс («Сәрўи бойлы нигарым») хәм Умиданың («Он сегизге шыкпаған ким бар?») қайсарлығы, өжетлиги себеп өз кеўилдегилерди аңлай алмаўы олардың өмирде алжасыўына себеп болады.

3. Қахарманлардағы пикирлеў, болып атырған ўақыялардың себеп хәм тийкарын излеў, өзін-өзи анализ етиў, өмир хәм ондағы инсанның орны ҳаққында ойланып, белгилі бир жуўмақ шығарыў, қарапайым бир инсан сыпатында өз ишки дүньясына нәзер таслаў сыякты қәсийетлер еки шығарманы бир-бирине жақынластырады.

Әдебиятлар

1. Сейтов Ш. Ығбал сокпақлары. Роман. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.
2. Камалов Қ. Алатаўдан сәўирдиң самалы есип тур. (Ш.Айтматов – 60 жаста). –Дала бүркіти. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1993, 78-бет; Аляров С. К проблеме взаимодействия современной каракалпакской и киргизской литературы. // Вестник КК филала АН УЗССР. 1978. №1. –С. 81. Худайберганов К. Дәўир талабы хәм жаслар творчествосы. Каракалпақ әдебияты мәселеери. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975. 150-бет; Есенов Ж. Шеберликтиң сырлары. –Нөкис: 1986; Султанов А. Каракалпақ прозасында Ш.Айтматов дәстүрлери. –Нөкис: 2007.
3. Султанов А. Каракалпақ прозасында Ш. Айтматов дәстүрлери. –Нөкис: 2007, 72-77-б.
4. Айтматов Ш. Ыразы бол, Гүлсары. Повестьлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1979, 384-б.
5. Болтабаев Х. Наср ва услуб. –Тошкент: «Фан», 1992.
6. Холмирзаев Ш. Ўн саккизга кирмаган ким бор. Повесть –Тошкент: Янги аср авлоди, 2015.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпаққ әзувчиси Ш.Сейтовниң «Тақдир сўқмоқлари» романи, Ч.Айтматовниң «Сарвқомат дилбарим» ва ўзбекқ әзувчиси Ш.Холмирзаевниң «Ўн саккизга кирмаган ким бор?» киссалари қиёсий-типологияқ жихатдан таҳлил этилади ва асарларниң типологияқ хуусиятлари қўрсатилиди.

РЕЗЮМЕ

В статье проведен сравнительно-типологический анализ и показаны типологические особенности произведений каракалпакского писателя Ш.Сейтова «Тақдир сўқмоқлари» киргизского писателя Ч.Айтматова «Сарвқомат дилбарим» и узбекского писателя Ш.Холмирзаева «Кому нет восемнадцати?».

SUMMARY

The article carried out comparative typological analysis and showed typological feature of novel «Taқdir suқmoqlari» by Karakalpak writer Sh.Seytov, «Sarvqomat dilbarim» by kirgiz writer Ch.Aitmatov and «On sakkizga kirmagan kim bor?» by Uzbek writer Sh.Kholmirzaev.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ ДӘСТАНЫ «ШӘРИЯР»: ВАРИАНТЛАР АРАЛЫҚ УҚСАСЛЫҚ ХӘМ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕР

Ш.К.Кеңесбаева - таяныш докторант

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сузлар: қарақалпақ халқ достони «Шахриёр», Қуламет, Утенияз, Қияс, Жумабай Базаров, Жумабай Сейдуллаев, Есемурат, Абдрейим, Ажимурат жиrow вариантлари, вариантлар аро муштараклик, жиrow, ижрочилиқ саънати ва ижодий моҳорат, архетип ва янги вариант

Ключевые слова: каракалпакский народный дастан «Шарияр», Куламет, Утенияз, Қияс, Жумабай Базаров, Жумабай Сейдуллаев, Есемурат Абдрейим, варианты жиrow Ажимурата, межвариантность, жиrow, исполнительское искусство и творческое мастерство, архетип и новый вариант.

Key words: karakalpak national daстан «Shariyar», Qulamet, Oteniyaz, Qiyas, Jumabay Bazarov, Jumabay Seydullaev, Esemurat Abdireim, variants of jiraw Ajimurat, intervianance, jiraw, performing arts and creative skill, archetype and new version.

Қарақалпақ дәстанларының көпшилиги сыякты «Шәрияр» дәстанын дыққат пенен оқып шыққанымызда, жыраўларымыздың хәр қайсысының бир-биринен гәрезсиз өз алдына қырлаў усылы, дүньяға көз-қарасы, турмыстың қыйлы-қыйлы ўақыяларына түсиниги көринип турады. Мине, усындай

турмыс ўақыяларын өзлери жырлайтуғын дәстанда сәулелендириў, әлбетте, хәр бир жыраўдың шеберлигине байланыслы.

Жоқарыда айтылған пикирлеримиздиң дәлили сыпатында «Шәрияр» дәстанының әйем заманнан баслап бизге жетип келген нұсқаларының

уксаслықтары менен өзгешеліклеріне мүмкіншилигі-миздің жеткенінше жан-жақты тоқтап өтпекшіміз.

Биздің дүрдана мийрасларымыз болған басқа дәстанларымыз сыяқлы «Шәрияр» дәстаны, варианттары да өзлерінің көлемінің, яки қысқалығы кеңлігі сюжеттік мазмұндағы мотивтердің қайта мотивацияланыуы бойынша бір-бирінен мәлім дәрежеде парық етіп тұрады. Жыраулардың арасында дүнья танымы кең, түсинігі терең, шайырлық таланты зор адамдар көп болған. Міне, ұсы талант құдіретіне байланысly олар өзлерінің ұстазларынан үйренген дәстанларды өзінше кеңейтіп, көркемлік жақтан қайта іслеп, унамлы хәм унамсыз образлардың хәр тәреплеме жаратылыуына, жетілісіуіне өз үлеслерін қосып барған. Бундай жоқары көркемлікті іске асырыуда тил шеберлігі үлкен орын тутатуғыны мәлім. Міне, сонлықтан жырауларымыз тил мәселесіне үлкен итибар берген. Ал, гейпара жыраулар үйреніуді дауам етіп, өзлерінің жолы, ұсылы қәліплескенге шекем дәстанлардың мазмұны ұстазларының дәстүрі тийкарында жыллар дауамында жырлап келген. Бул жағдай жыраушылықта ұстаз-шәкірт дәстүрін, үріп-әдетін, миллий өзгешеліклерінің анық көринісін сақлауда үлкен роль ойнайды.

«Шәрияр» дәстанының хәмме варианттарын көзімізден кеширгенімізде, олардың бір-биріне мәлім дәрежеде жақын, соның менен бирге, бір-бирінен мәлім дәрежеде парық етіп тұратуғын өз алдына оригиналь дөретпелер екенін аңғарамыз. Сол ұшында оларда варианттар аралық айырмашылықтар көп. Әлбетте, бул дөретпелердің идеялық-көркемлік қунлылығы-жыраулардың әдебиі сауатына, дүнья танымына, турмыстың хәмме ўақыяларын қалай түсінетуғынына байланысly болып келеді.

Міне, ұсындай сыпаттар, жыраулар дөретпесі хәм атқарған бул варианттарды тек бір-бирінен парық еттиріп қоймастан, басқа дәстан варианттарынан да түпкілікті өзгешелендіріп тұрады.

Көрнекли фольклорист Қ.Айымбетовтың көрсетіуінше, ұсындай жекке сыпатлық белгілер бойынша «Шәрияр» дәстаны қарақалпақ халқының ұллы дәстанлары болған «Алпамыс», «Қоблан», «Қырық қыз», «Мәспатша» дәстанларынан түпкілікті парық етеді. Бул дәстан хәттеки хәр қыйлы турмыс ўақыяларын сәулендіріуі бойынша өзі менен үніс «Шийрин-Шекер», «Қаншайым», «Меңдіқал», «Муңлық-Зарлық» дәстанларынан айырықшаланып тұрады [1:103,105]. Мысалы, «Шәрияр» дәстанының Қуламет жырау варианты дәстанның басқа варианттары сыяқлы халқымыз арасында үлкен қызығушылық туудырған. Бул вариант сюжеті, тил қурылысы жағынан айрықша көзге тасланады хәм ең сулыуларының бири болып табылады.

«Шәрияр» дәстанын мазмұнлы хәм көркем тәсірлі етіп ең шебер жырлаушылар Нурабылла жырау мектебіне киреді. Нурабылла жыраудың ең көрнекли шәкіртлерінің бири Қуламет жырау болып табылады. Сондай-ақ Нурабылланың баласы Есемурат жырауда әкесінен көп дәстан үйренеді. Ал, Өтенияз жырау болса, Қуламет жыраудың қатарында ұллы Нурабылла жыраудың ең сүйікли шәкіртінің биріне айланады. Өтенияз жырау «Шәрияр» дәстанын Ерполат жыраудан үйренген. Ерполат жырау менен Әбдірасули жыраулар Нурабылла жыраудың ең бирінші шәкірт-лерінен есапланады [2:71,76].

Жоқарыда айтып өткеніміздей, «Шәрияр» дәстанының бири көрнекли шайыр, жәмийеттік іскер Өмет Шамуратов тәрепін Қоңырат районының жетінші ауыллық кеңесінде жасаушы Қуламет жыраудан 1939-жылы жазып алынған бирінші нұсқасы еді.

Дәстанның Қуламет жырау вариантының сюжеттік мотивлері, ўақыяларды көркемлік сүўретлеу күші оғада кең көлемге иіе. Міне, сонлықтан «Шәрияр» дәстанының ұсы варианты көрнекли рус шайыры Сергей Северцевтің аудармасында 1971-жылы рус тилинде «Сказание о Шарьяре» деген ат пенен басылып шықты хәм сол арқалы пүткіл жер жүзіне мәлім болды.

«Шәрияр» дәстаны рус тилинде басылып шыққаннан кейін, алты жылдан кейін көрнекли өзбек шайыры Мұхаммед Әлійдің аудармасында Ташкентте басылып шықты [4].

Жоқарыда келтірілген мысаллардың өзінен-ақ «Шәрияр» дәстанының Қуламет жырау вариантының оғада көркем, көлемі, мазмұны терең екенін аңлатады. Буны биз дәстанды оқый баслағанда-ақ білеміз.

Қуламет жырау вариантының қысқаша мазмұны төмендегіше: «Шахидарап деген патшаның тоғыз хаялы болып, олар бахытлы турмыс кеширеді. Лекин, патшаның тоғыз хаялының бирде биреуі тахт иіесі болғандай перзент тууып бере алмайды. «Перзент дағынан биротала күйіп жанған патша, тажы-тахтын таслап, басын алып, қаңғырып кетеді. Түн ишінде жолда кетіп баратырғанда, бир жайдың ишінде шарк ийіріп отырған үш қызды көреді. Олар өз-ара гүрріңдесіп отырған үш қызды көреді. Олар өз-ара гүрріңдесіп отырған екен. Патша илажсыз олардың сөзлеріне қулақ тигіуіге мәжбүр болады. Сонда қызлар бір-биріне өзлерінің мынадай әрманларын айтысып отырған екен.

Қызлардың биреуі «патша мени алса, бир пилленің жипегінен барлық ләшкерлері сыятуғын шатыр іслеп берер едим» дейтуғын қусайды. Қызлардың екіншісі «патша маған үйленсе, бир арпаның дәннен барлық ләшкерлеріне жететуғын азық-ауқат писіріп берер едим» дейді, ал қызлардың ең генжесі «Патша мени алса, мен оған айы күнім жеткенде, бир ұл, бир қыз тууып берер едим» дейді [3:Қуламет жырау варианты]. Бул гәплерді еситкен патша Томан деген исенімлі ўәзірін қызларды айттырыуға жибереді. Томан ўәзір қызлардың ата-анасы менен келісіп, қалың малларын төлеп, қызларды патша сарайына алып келеді. Патша қызлардың айтқан ўәделерін еситіп, олардың үшеуіне де үленеді.

Арадан ўақыт өтіуі менен еки қыздың ўәделері өтирік болып шығады. Олардың биреуі патша ләшкерлерінің хәммесі сыятуғын шатыр іслеп бере алмайды. Екіншісінің арпаның бир дәннен патшаның барлық әскеріне жететуғын ауқат таярлау қолынан келмейді. Патша еки қызды да сарайдан қууып жибереді.

Қызлардың үшіншісі- Гүлшара өзінің ўәдесінде тұрады. Айы-күні толып хәмиледаp болады. Және арадан аз ғана ўақыт өткеннен кейін туўмаға мейіл береді. Тап ұсындай қыйын-қыстау ўақытта хан өзінің исенімлі жолдаслары менен шикәрға кетеді. Патшаның сарайда жоқлығынан пайдаланған оның туўмаған тоғыз хаялы жас ана Гүлшараға жаманлық етиуді ойлайды, олар өзлерінің иплас нийетлерін іске асыруы ұшын мәстан кемпирден жардем сорайды.

Сөйтіп, тоғыз ханым мәстан кемпирдің жардемі менен жаңа туўылған еки нәрестені суу толып турған хәуізге таслатады. Соннан кейін ауыр толғақтың тәсірінен есінен танып атырған Гүлшараның қойнына бир күшік, бир пышық салып қояды. Гүлшара өзінің есіне келгеннен кейін оған пышық пенен күшікті көрсетіп: «туўғанның күшік пенен пышық» дейді.

Шикәрдан қайтқан патша сарайда болып атырған ұсы әндійшели ўақыяның үстінен шығады. Тоғыз ханым, олардан пара алған дуўахан хәм палкерлер өтирік айтып, уу жалап, туўғаны пышық пенен күшік деп

Гүлшараға жала жабады. Бул ғыбатка инанған патша өзиниң сүйикли хаялы Гүлшараны зинданға таслатады.

Хәүизге тирилей тасланған баяғы балаларды тоғыз ханымның шорыларының бири көреді. Ақ көкірек шоры өзиниң көрген-билгенин патшаның тоғыз хаялына айтып барады. Хаяллар шорыны азаплап, сабап, оны көрген-билгенин адам баласына айтпайман деген үдесин алады. Тоғыз күнлес ханымның зулымлық хәрекетлери буның менен тамамланбайды. Олар патшаның қулы Қодар аркалы балаларды өлтирүүди ойлайды. Қодар балаларды алып, тау арасына барады хәм оларды саяманда өлтирүүди ойлайды. Лекин, тау қәхәрли дауыс шығарып сөйлеп, ондай залымлыққа мүмкиншилик бермейди. Соннан албыраған қул балаларды суўға мантықтырып өлтирмекши болады. Бирақ, суў да сөйлеп ондайға мүмкиншилик бермейди. Енди Қодар қул балаларды шөлистанлыққа тасламақши болады. Лекин, шөл сөйлеп қоя береді, ақырында шыдамы таусылған ол қорыққанынан балаларды жол дәрбентине таслайды. Балалардың көйлеклерин жабайы аң қанына бояп, мәстан кемпир хәм күнлес тоғыз ханымға «балалады өлтирдим» деп өтирик сөйлеп барады.

Шөлистанлықта шырқырап жатырған балаларды ана кийик емизеди хәм оларды келе қылады. Тауда кийик емизип жүрген балаларды және бир журттың ханы Шасыўардың Қараман деген қулы тауып алады.

Шасыўар ханның өзи де перзент дағынан күйип-жанып жүрген еді. Сол ушын ол Қараманның қолынан балаларды тартып алғандай етип алады. Шасыўар ханның қостары Ақдәулет ғайыптан тайып үйине келтирилген еки жетимге тап туўған анасындай болып қайырхомлық жасайды.

Шасыўар ханның сарайында пайда болған балаларға ат қойылады. Қыздың аты Әнжим, улдың аты Шәрияр болады. Мектеп жасына жеткен балалар мектепте оқый баслайды.

Балалар ер жетип, оңлы, солын танийтуғын дәрежеге жетиседи. Шәрияр оғада уқыплы жигит болып ер жетеді. Ол бағ бинә етеді.

Шәрияр дәреткен бағдың даңқы шар тәрәпке жайылады. Шақийдарап патшаның күншил тоғыз хаялы Шәриярдың тири қалғанын, енди үлкейип жигит болғаннан кейин әжайып бағ дәретип, атағын шығарғанын еситеди. Өзлериниң баяғыда бийгүнә нәрестелерге ислеген зулымлықларының сырының ашылып қалыуынан қорыққан олар өзлериниң сырласы мәстан кемпирге мол мал-дүнья берип, Шәриярды қалай болмасын өлтирип келиуге жумсайды. Мәстан кемпир көп хәлекшиликтен кейин Шәриярды тауып алады хәм оның бағына кирип өзиниң қарам нийетине жетилисиў жолларын излестире баслайды.

Арадан бираз ўақыт өткеннен кейин кемпир хәр қыйлы тәсиллер жасап Шәриярды Бүлбилгөяның елине алдап жумсап жиберіуге ериседи. Шәрияр Бүлбилгөяның елине барады хәм жекпе-жек гүресте оннан жеңилип, тас болып қатып қалады.

Ағасының қайғылы аўхалға түсип қалғанын Әнжим сезеди хәм атасынан рухсат алып жолға шығады. Оны шаршамай-талмай излейди. Бүлбилгөяны тауып алады. Мәккар Бүлбилгөяны Жәхәнгирдің жәрдеми менен женеди хәм ағасын тас қурсаўдан босатады. Соннан кейин гүресте жеңилген Бүлбилгөя өзиниң қаласы менен Шәриярдың бағына көшип келеди. Шақийдарап патша менен баласы Шәриярдың арасында қатнас басланады. Жәхәнгирдің көмеги менен Шәрияр өзиниң әкесин танийды. Оннан кейин анасы Гүлшараны дәр риў зинданнан шығарып алады.

Гүлшара зинданда жатырған ўақытта оған жақсылық еткен шопанға Әнжим қостар болып қосылады. Патшаның бийгүнә хаялына көп жаманлық ислеген тоғыз ханым, олардың айтқанларын булжытпай орындап жүрген мәстан кемпир өлим жазасына тартылады

[3:Куламет жыраў варианты].

«Шәрияр» дәстанының Куламет жыраў варианты, мине, усындай мазмунға ийе. Дәстанның баслануында хәм айырым ўақыялардың көркемлик жақтан сүүретлениўинде басқа вариантлардан тәўир-ақ айырмашылықлар сезилип турады. Мәселен, бир вариантларында дәстан «О әрептиң халқында, Емен деген журтында» деп басланса, биз сөз етип атырған Куламет жыраў варианты«Көп ноғайдың ишинде, уллы ноғай журтында» деп басланады. Сондай-ақ «Шәрияр» дәстанының Куламет жыраў варианты өз ўақыяларын поэтикалық қатарлар менен баслайды. Ал, гейбир вариантларында насрый сөзлер менен баслаў басым.

Усындай сюжетлик мотивлер менен қахарман образын жаратыўдағы өзгешеликлер Өтенияз жыраў вариантында да айқын көзге тасланып турады [3: Өтенияз жыраў варианты].

Бул дәстанының Өтенияз жыраў варианты өзиниң мазмуны, сюжети, көркемлик қуны жағынан Куламет жыраў вариантына оғада жақын. Мысалы, дәстанның баслануы Өтенияз жыраў вариантында «О әрептиң халқында Емен деген журтында» делинсе, Куламет жыраўда «Көп ноғайдың ишинде, уллы ноғай журтында» деп келтириледі.

«Шәрияр» дәстанының Өтенияз жыраў менен Куламет жыраў вариантларының арасында айырым өзгешеликлер бар. Куламет жыраўда поэтикалық қатарлар басым, ал Өтенияз жыраўда айырым ўақыяларды насый сөзлер менен жырлаўға көп урғы берген. Куламет жыраў вариантында атақлы байдың қызлары Шақийдарап патшаның «Зүриятсыз тахтта ол жылап, тахты қурсын нетейин, малы қурсын нетейин» деп перзент дағында қаңғып кетип баратырғанын еситеди. Ал, Өтенияз жыраў вариантында дәстан ўақыясы бундай халатта раўажланбайды. Байдың қызлары Шақийдарап патшаның бир перзентиниң дағында елден шығынып баратырғанынан хабарсыз болады. Сонда да олар өз ара гүрриңдесип отырып мынадай сөзлерди айтысады: Қызлардың үлкени «синдилерим мында келиң, гәпиме кулақ салың, кеўлимде бир исим бар» деп баслайды хәм былай дейди, «атам ықтыярымды берсе, Шақийдарап мени алса, сәўгилик яры қылса» деў менен басланды.

Куламет жыраў үш қыздың әкелерин, аға-үкели байлар: Дәнебай, Сарыбай, Шасыўар делинсе, Өтенияз жыраў вариантында Ағымбай, Дәнебай, Нәзимбай, Сасыўар деп жырланады. Сондай-ақ еки жыраўда да жер, суў, адам атларында бираз айырмашылықтар бар. Мәселен, Куламет жыраў жыр барысында «Томан ўәзирдің хәўлиси» дегенди көп айтады. Ал, Өтенияз жыраў «хәўли» атамасының орнына «қала» деген атаманы қолланады. Сөйтип, Өтенияз жыраўдың жырлауы бойынша «Томан ўәзирдің қаласы» болып шығады.

Соның менен қатар, «Шәрияр» дәстанының еки жыраў вариантларындағы мынадай өзгешеликлерге айрықша кеўил бөлиў керек. Мәселен, Куламет жыраўдың жырлауы бойынша Шасыўар Шақийдарап сорамиында емес, ал басқа бир елдің патшасы. Дәстанның Өтенияз жыраў вариантындағы Шасыўар Шақийдарап патшаның сорамиындағы бай адам. Соның менен қатар, Шақийдарап Шасыўардың тауып алған улы менен қызының үлкен тойына келеді.

«Шәрияр» дәстанының тағы бир орайлық қахарманларының бири - Қараман. Ол Куламет хәм Өтенияз жыраў вариантларында хәр қыйлы роль атқарады.

Қараман Куламет жыраўдың вариантында саркәрда, батыр, палўан болыуы менен бирге, Шасыўар байға дәрбент бойына келип, көмир тасып апарып беретугын хызметкерлер. Ал, Өтенияз жыраў вариантындағы Қараман бұған пүткиллей қарама-қарсы роль атқарады. Ол Шасыўар байдың алысқа кәрўан тартатуғын сауда-гери.

Мине, солай етип, биз «Шәрияр» дәстанының Кула-

мет жыраў хэм Өтенияз жыраў вариантларының айырмашылықлары ҳақында азы-кем тоқтап өттик. Вариантлардың көркемлик күши, мазмунлары менен композициялық қурылысларының айырмашылықлары жыраўлардың талант дәрежесине, дүнья танымына, турмыслық түсинигине, саўатына, мәдениет, әдебий көзқарасына байланыссы. Мине, усындай факторларды анықлаў ғана «Шәрияр» дәстанының түрли вариантларының қарақалпақ халқының фольклористикасында алатуғын орнын анықлап бериўге үлкен жәрдем етеди.

Буннан басқада дәстанның Қыяс жыраў, Жумбай Базаров, Жумабай Сейдуллаев, Есемурат, Әбдирейим, Әжимурат жыраў вариантларының бар екенлиги белги-

ли. «Шәрияр» дәстанының сюжетине ұқсас ўақыяларды сәўлелендиретуғын дәстанлар өзбек, қазақ, түрк, осетин халықлар арасында да ушырасады. Бирақ, аты аталған қарақалпақ версиясы вариантлары менен бул туўысқан түркий халықлар вариантларының ұқсаслық хэм өзгешеликлерин изертлеў-бир мақаланың көлемине сыймайтуғын болғанлықтан, биз «Шәрияр» дәстанының вариантлары ҳақында ҳәзирше усы айтқанларымыз бенен шекленемиз. Жуўмақлап айтқанда, жоқарыдағы аты аталған вариантлардағы ұқсаслық хэм өзгешеликлерди типологиялық жақтан салыстырып изертлеў фольклортаныў илиминин алдында турған келешекте шешилиўи тийис, кешиктирип болмайтуғын ўазыйпалар болып табылады.

Әдебиятлар

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988.
2. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. –Нөкис: «Билим», 1996.
3. Қарақалпақ фольклоры. 20 томлық, XIII том: Шәрияр (Қуламет хэм Өтенияз жыраў вариантлары). –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1984.
4. Шахриёр. Қарақалпақ халқ достони. Ўзбек тилига таржима қилған Мухаммед Әли. Сўзбошини И.Юсупов ёзган. –Ташкент: «Г.Ғулом» 1978.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ халқ достони «Шахриёр»нинг Қуламет ва Өтенияз жиров вариантлари киёсий-типологиялық жиҳатдан кенг талқин қилиниб, вариантлараро муштараклиги ва ўзига хослиги масалалари ўрганилган. Ушбу киёсий-типологиялық тадқиқот асосида достоннинг Қуламет жиров варианты-архетип, китобий вариантларига энг яқин қадимий нускаларидан бири эканлиги аниқланди.

РЕЗЮМЕ

В статье типологически рассмотрены варианты Куламет и Утенияз жирав каракалпакского народного эпоса «Шарияр», исследуются вопросы общности и своеобразия между вариантами. На основании сравнительно-типологического исследования сделан вывод о том, что вариант эпоса Куламета жирав является одной из древнейших копий бизких к архетипу и книжным вариантам.

SUMMARY

The article typologically considers the variants of jiray Kulamet and Uteniyaz of the Karakalpak folk epic «Shariyar», investigates the issues of commonality and originality between the variants. Based on this comparative typological study, it is concluded that the version of the Kulamet jiray is one of the oldest copies, close to to the archetype and book versions

ШЕШЕНЛИК ӨНЕРИ ХЭМ ИМПРОВИЗАЦИЯ

К.Г.Матимов – таяныш докторант

Өженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Г.Өтепбергенова – еркин излениўши

Таянч сўзлар: бадихағўйлик, бадихағўй, чечан, чечанлик сўзлар, жиров, Жийренше чечан, Муйтен жиров.

Ключевые слова: импровизация, импровизатор, оратор, ораторский стих, жырау, острослов Жийренше, Муйтен жырау.

Key words: improvisation, improviser, orator, oratorical verse, jiraw, Jiyrenshe wag, Muysten jirau.

Жәмийетлик турмыста инсанлардың қарым-қатнасының айрықша әҳмийетке ийе болыў ушын, тек ғана тилди, оның грамматикасы, сөзлик қурамын жақсы билиў жеткиликсиз болыўи мүмкин. Себеби, аудиторияны, тыңлаўшы яки гүрриңлесиўшини өзине тарта билиў, сөз қүдирети арқалы бийлеп алыў, хәр бир сөзди хэм гәпти орынлы үйлестире билиў, ақыл күшин де, сөз күшин де бирлестирип пайдаланыў шешенлик өнериниң көринислери болып табылады.

Шешенлик – сөзге уалы шеберлик, мәдениетлilлық, тәбийғый талантлilлық, тапқырлық, даў-жәнжеллерди сөз қүдирети менен шеше алатуғын өнер. Шешенлик сөз өнери, сөз устасы, хәр бир гәпине сөзден липас кийдирип, мазмунлы, мәнили етип сөйлейтуғын топарына айтылған улыўма халықлық атак. Ал бүгинги дәўирде сөзге шешен, дилўар адамды оратор, шешенлик өнерин - ораторлық өнери деген халықаралық атама менен алмасылған.

Шешенлик өнери (ораторлық) көркем әдебиат пенен тығыз байланыссы. Көркем әдебиаттың тәсиршеңлигиниң, көркемлик бояўының артыўына шешенлик сөзлердиң әҳмийети оғада жоқары екенлигин биз жақсы сеземиз. Өйткени, халық аўызеки дәретіўшилигиниң үлгилери: дәстанлар, жырлар, терме-толғаўлар, тарийхый қосықлар аспана хэм рәўиятларда, жазба әдебиатта (поэма, роман, повесть хэм т.б) толып атырған шешенлик сөзлер үлгилериниң шығарма сүйегине енисип кеткенин аңлап отырмыз. Ал ораторлық өнери болса неше жыллар даўамында көркем әдебиаттың ызамлы раўажланыўына тәсир жасады. Дәслеп (ески Грецияда) ораторлық өнери (риторика) бул сөйлеў теориясы, лек-

торларға (баянатшы, шығып сөйлеўшилер) бағдарланған қағыйдалар топламы еди. Кейинги дәўирлерде (Орта әсирлерде) риторика қағыйдалары көркем әдебиатқа өте баслады. Риторика көркем әдебиаттың көркем тәсиршеңлигиниң артыўына алып келди. Бир неше әсирлер даўамында көркем әдебий дәретіўшилиқ (әсиресе, эпос, трагедия, ода) риторика қағыйдаларына бойсынған халда, ораторлық (шешенлик) тәжирийбеден пайдаланылған [8:243]. Солай етип шешенлик өнери, шешенлер дәретіўшилиги (ораторлық) әйлемги Грецияда риторика илими болып қәлиплескени менен көркем әдебиат пенен бирге өмир сүрип хэм әдебиаттаньўи илими менен сыбылас үйренилип киятыр.

Шешенлик өнери Египет, Ассирия, Вавилон, Хиндстан хэм Орайлық Азияда жасаўшы түркий халықларда (Түрк қағанаты) да жоқары баҳаланған. Халық алдында, үлкен рәсмий хэм рәсмий емес жыйындарда, той-мәресим салтанатларында шығып сөйлеў, сөйлеў механизмин қәлиплестириў бағдарындағы әйлемги тәжирийбелик үлгилер биз атап өткен мәмлекетлер менен халықларда болыўи тәбийий қубылыс. Бирақ, шешенлик өнериниң теориясы бойынша арнаўлы теориялық жұмыслар ески Грецияда пайда болғаны, раўажланыўы хэм илим сыпатында қәлиплесиўи бул ҳақыйкый ызамлы қубылыс.

Шешенлер дәретіўшилигин үйренетуғын илим шешешликтаныў (риторика) ески хэм әйлемги илим та-раўларының бири. Шешенлик өнериниң теориясы менен әмелияты ретинде шешешликтаныў (риторика) б.э.ш. V-IV әсирлерде ески Грецияда пайда болады хэм қәлиплеседи. Себеби, булай деп айтыўымыздың өзи